

गोकर्णेश्वर महादेव मन्दिर जीर्णोद्धार

-शोभा श्रेष्ठ

काठमाडौं वरपर छरिएका, बिग्रएका र बिग्रन लागेका विभिन्न स्मारकहरूको संभार गर्ने उद्देश्यले काठमाडौं उपत्यका सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण गुरुयोजना लागू गरिएको हो। उक्त योजना अन्तर्गत गोकर्णस्थित प्राचीन मन्दिर तथा स्मारकहरूको संभार तथा संरक्षण गर्ने कार्य आर्थिक वर्ष २०३७।३८ देखि शुरू गरी अहिलेसम्म चालू रहेको छ।

काठमाडौंदेखि करीब ८ कि. मी. उत्तर पश्चिम बागमती, रूद्रमती र चन्द्रमतीको संगमस्थलमा गोकर्ण तीर्थ अवस्थित छ। पौराणिक समयदेखि यस क्षेत्रको महिमा र यस तीर्थस्थलको उत्पत्तिबारे पुराणमा भएको कथा अनुसार "अघि सत्ययुगमा श्री महादेव मृगरूप भै श्लेषमान्तक वन विहार गरिएका वखत ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र तीनैले खोजी फेलापारि घेरा दिई सिङ्गमा पक्का दा सो सिङ्ग तीन टुक्रा भई तीनैजनाको हातमा परे। विष्णुको हातको अमरावतीमा स्थापना गर्न गए, इन्द्रको हातको पाताललोकमा स्थापना गर्न गए, ब्रह्माको हातको गोकर्ण पितामह तीर्थका समीपमा बागमतीको तीर स्थापना गरी गोकर्णेश्वर नाउँ गरिएका हुन्। पछि त्रेतायुगमा रावणले तपस्या गरी वरदान पाई तीनैलोक जिती राज्य गन्यो, यी परमेश्वर यस्ता प्रत्यक्षका हुन्।"

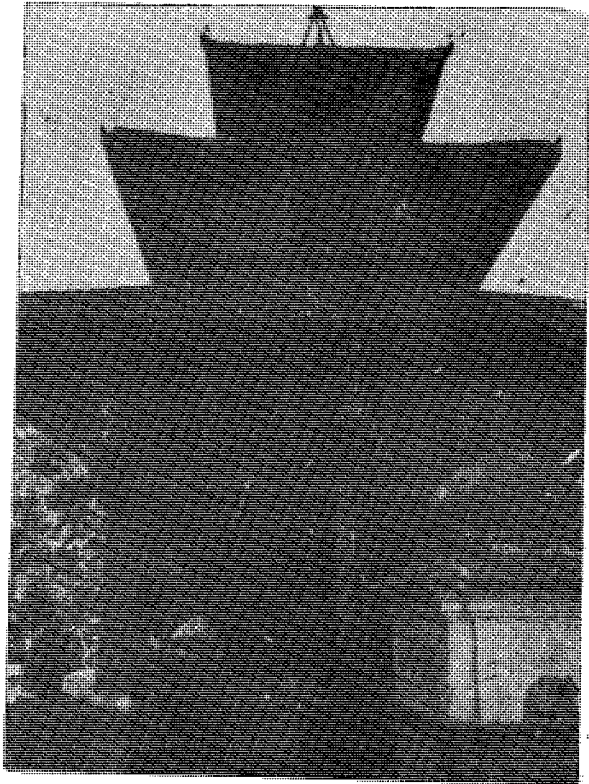
त्यहाँ भेटिएको लिच्छवि अभिलेखबाट पनि उक्त क्षेत्रको ऐतिहासिक महत्त्व प्रष्ट पारेको छ। ने. सं.

५१२ मा राजा जयस्थिति मल्लले पनि सो मन्दिर बिग्री भत्किरहेकोले जीर्णोद्धार गरी पूजाभाँडा पनि बनाई दक्षिण भट्टले पूजा गराई गुठी राखीदिए। सो समयदेखि अहिलेसम्म गुठी संस्थानको स्वामित्वमा रहेको उक्त मन्दिरको पूजापाठ, चाड, पर्व, जात्रा दक्षिण भट्ट ब्राह्मण-बाट भैरहेको छ।

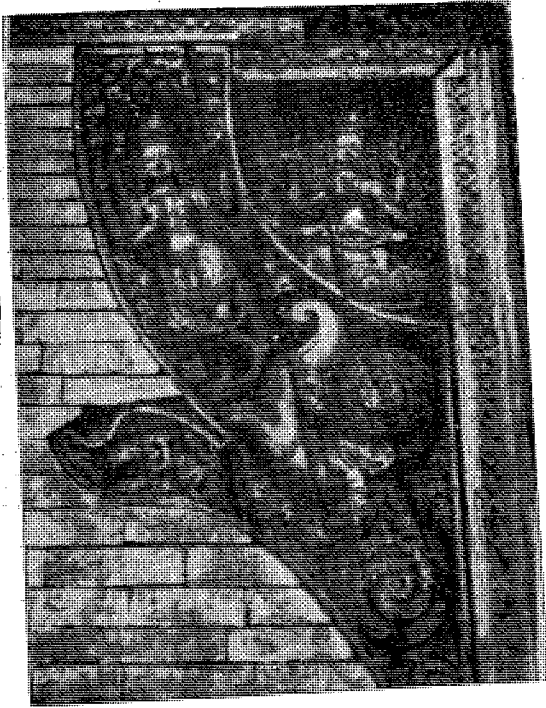
श्री ५ को सरकारको अनुरोधमा यूनेस्कोले गोकर्ण क्षेत्रको विस्तृत सर्भेक्षण गरी प्रकाशित गरेको प्रतिवेदनमा गोकर्ण क्षेत्रलाई स्मारक क्षेत्र (Monument Zone, V-M26) मा वर्गीकृत गरी सो क्षेत्रलाई संरक्षण गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। यूनेस्कोले विश्वका विभिन्न देशहरू, सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाहरूसंग काठमाडौं उपत्यकाका प्राचीन स्मारकहरूको संवर्द्धन र संभार गर्न सक्ने आर्थिक सहायता दिन अनुरोध गरिएकोमा अमेरिकाको वासीङ्गटनस्थित गैर सरकारी निकाय World Monument Fund ले यस क्षेत्रमा रहेका मन्दिर र प्राचीन स्मारकहरूको जीर्णोद्धार गर्न र वातावरण सुधार गर्न आर्थिक सहायता दिन मंजूर गरेको थियो। तर त्यस कार्यको लागि लाग्ने कूल रकमको ७५ प्रतिशत दाता संस्थाबाट अनुदान र २५ प्रतिशत श्री ५ को सरकारबाट व्यहोरिने सिद्धान्तमा सहमति भए अनुसार नै भएको हो। उक्त जीर्णोद्धार कार्य गर्न पुरातत्त्व विभागमा

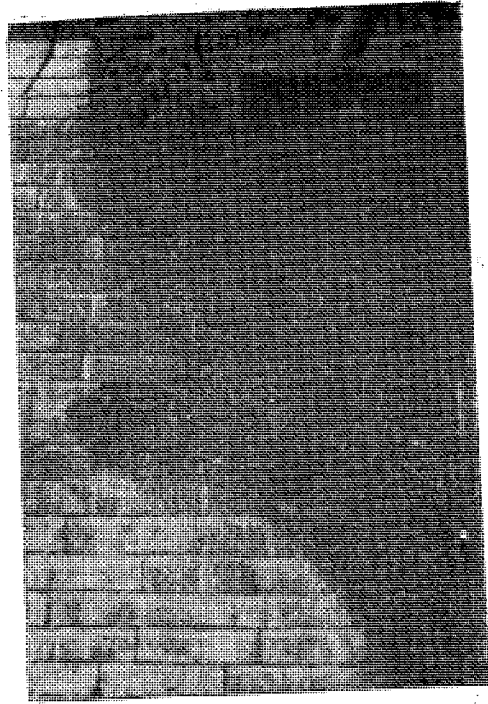
गोकर्णेश्वर महादेव मन्दिर (जीर्णोद्धारपछि)

गोकर्णेश्वर महादेव (जीर्णोद्धार अगाडि)

बुद्धेदार काष्ठकृति (जीर्णोद्धार पछि)

बुद्धेदार काष्ठकृति (जीर्णोद्धार अगाडि)

विष्णु पादुका मन्दिर

रहेका प्राविधिकहरूबाट नै गर्ने गरी मलाई र सहयोगीको रूपमा तेजरत्न ताम्राकर र हीराबहादुर ताम्राकार समेत खटाइएको थियो । तर समय समयमा आइपर्ने प्राविधिक र विषयगत समस्याको समाधान गर्न तत्कालीन युनेस्को सल्लाहकारबाट पनि धेरै सहयोग प्राप्त भएको थियो ।

गोकर्ण तीर्थस्थल नेपाल अधिराज्यमा रहेका हिन्दू तथा बौद्धमार्गीहरूको लागि अति महत्त्वपूर्ण धार्मिक स्थलको रूपमा रहेको छ । धार्मिक सहिष्णुतामा विश्वास गर्ने सम्पूर्ण नेपाली चाहे हिन्दू होस् अथवा बौद्ध संगसंगै बसी पूजा गर्ने गर्दछन् । हिन्दूहरू यस मन्दिरमा रहेको मूर्तिलाई महादेवको रूपमा र बौद्धहरू गगनगञ्ज बोधिसत्त्वको रूपमा पूजा गर्दछन् । यहाँ रहेको महादेव मन्दिर बाहेक विष्णु पादुका मन्दिर, गजाधर नारायण पाटी, मुक्तिमण्डल, भजनघर, गोकर्णेश्वर पाटीहरूको जीर्णोद्धार कार्य समाप्त भएको छ । अहिले पार्वती मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य, गोकर्णेश्वर पाटीलाई वागमती नदीको कटानबाट बचाउन ग्लोभिङ्ग वाल निर्माण र वातावरण सुधार कार्य बाँकी छ । दाता संस्था World Monument Fund बाट आर्थिक सहायता प्राप्त भए आगामी आर्थिक वर्षमा उक्त कार्यहरू सम्पन्न गरिनेछ । यस बाहेक १८ औं शताब्दिमा बलभञ्जन पाँडेद्वारा स्थापना गरिएका मूर्तिहरूको पनि सम्बर्द्धन हुन आवश्यक छ ।

गोकर्ण महादेव मन्दिर

गोकर्ण क्षेत्रमा गरिएका जीर्णोद्धार कार्यमा गोकर्ण महादेव मन्दिर प्रमुख हो । काठमाडौं उपत्यका बाहेक नेपाल अधिराज्यका विभिन्न स्थानबाट तीर्थ यात्रीहरू भाद्र महीनाको कुसे औंसी, पुस महीनाको गया औंसीमा प्रशस्त आउने गर्दछन् । शिवरात्रिमा मन्दिरभित्र रहेका सुन मोलम्बा ढलोटको शिवलिङ्गलाई जात्रा गरी गोकर्ण गाउँमा लगी रातभर त्यहाँ राखी भोलिपल्ट मन्दिरमा फिर्ता ल्याउने चलन छ । बौद्धमार्गीहरूको बाह्र तीर्थमध्ये एक तीर्थको रूपमा रहेको र अष्टमीको पूजा गर्दा यहाँबाट शुरु गर्ने चलन छ । अक्षय तृतीया, चतुर्मासको हरिसयनी र हरिवोधिनी एकादशीमा पर्व चलाउने गुठी संस्थानबाट

कर्मचारी गई चलाउने परम्परा अझै कायम छ । तीर्थ यात्रीहरूलाई मन्दिरको भित्ती भागमा जान निषेध छ ।

नेपाल अधिराज्यमा पशुपतिनाथपछि गोकर्ण महादेवको महिमा छ । तीन तले छत्र शैलीमा बनेको यस मन्दिरमा बिहान बेलुका नित्यपूजा दक्षिण भट्ट ब्राह्मणबाट गर्ने र सहायक रूपमा यहाँका ब्राह्मण पूजारीले गर्ने गर्दछन् । सुसारे, बाजावाला, चौकी गरी प्रशस्त कर्मचारी रहेकोमा आफूले पाइरहेको आयस्ता नपाएको हुँदा कोही पनि आफ्नो काम गर्न जाँदैनन् । गुठी संस्थानको खातामा तिनीहरू दर्ता मात्र छन् । यस मन्दिरको सबैभन्दा माथिल्लो छाना सुन मोलम्बा पित्तल पाटाको र गजूर ढलोटको छ । उक्त छाना रणबहादुर शाहको शासनकाल शाके १७५१ मा राखिएको कुरा छानामा रहेको अभिलेखबाट प्रष्ट पारेको छ । जुन यस प्रकार छ—

श्री गणेशाय नमः॥ शाके १७५१ भूवाण सप्तैन्दु
भित्तेमा घेड सिते कुञ्जे ॥ दिने मकर संक्रान्ती तृतियां
सुपर्वाणिः॥ श्री मन्महाराजाधिराजस्य महात्मनः॥ श्री
मद्रणवहादुर नृपतेर्यः कुमारकः॥ श्री मइशोद्योत वर्मा सदा
साम्ब शिवार्धकः॥ श्री भोग पत्नी भुवन
कुमार्यां प्रार्थितः पुमान् ॥ ए ताश्वत सः प्रासादच्छ
दि षस्ता स्र निर्मिताः॥ कृत्वा सुवर्ण सछन्ना सर्वे दृष्टि
मनोहराः॥ ना ना शोप्नो पयोगा विकरो पस्कर संयुताः॥
सर्वेषा प्राणिना नित्यं मनोऽक्षव विनाशिनीः॥ ज्योतिर्लिङ्गो
नम श्री मग्दोकर्णेश्वर तृष्ट ये ॥ स्वात्मीय पाप नाशय
पितृशां मुक्तये तया ॥ आद्रय ब्राह्मणं ञ्दुन्हा न्विधि
ज्ञान्परी पूज्यतान् ॥ कृत्वा प्रतिष्ठा विधिनाताः संकल्प
समर्पयतः ॥ द्रत्वा पूर्णाद्रि तिते भ्यो दत्वा दा ना नि
भूरिशः॥ गोभूरत्न हिर रा पा न्न ना ना वस्ता दिका
निव ॥ भक्तया गृही त्वात भ्या पि मु द्र श्वै वश्रु भाशिषः
तात्ति सृज्य नि जे गे हे प्रविश्यस्व गृहं स्वयम ॥
सर्वं रोग विनिमुक्तो निः पापो नि रू प द्र वः ॥ शत वर्ष
सविहरे त्म्बः मनोऽभीष्टलीलया ॥ अत्रये मकर्तारोमहा
पातक पञ्चकैः ॥ संयुतास्ते भविष्यति सत्व साक्षी स्वयं
शिव ॥ शुभ मस्तु ॥ शिव शिव शिव शिव ॥

पहिरो र दोस्रो छाना झिङ्गटीको छ । यसमा प्रयोग गरिएका टुङ्गालहरू सबैमा शिव परिवारको मूर्ति कुँदिएका छन् भने झ्यालहरू पनि सबै बुट्टेदार छन् । सबैभन्दा राम्रो कलात्मक बुट्टा मन्दिरको बाहिरी गान्धोमा चारैतिर कुँदिएका छन् । पूर्वतर्फको मूल ढोका मात्र सुन मोलम्बा ढलोटको छ । मन्दिरको भित्री खण्ड प्रदक्षिणा पथ रहेको ठाउँमा पनि चारैतिर सुन मोलम्बा ढलोटका कार्नेस र ढोका छन् । यहीबाट दर्शन गर्न आउने भक्तजनहरूबाट देवताको दर्शन गर्न सक्दछन् । मन्दिरको सबैभन्दा भित्री खण्डमा मूर्तिको रूपमा एउटा शिला छ जसलाई मृगको सिङ्को एक भागको रूपमा प्रतिष्ठापना गरिएको भनिन्छ, त्यसै लाई पूजा गरिन्छ । यो मन्दिरमा रहेको सुन मोलम्बा ढोकाहरू विभिन्न दाताहरूबाट चढाइएको कुरा त्यहाँको अभिलेखबाट प्रष्ट हुन्छ, जुन निम्न प्रकार छ—

१. पूर्वतर्फको अभिलेख मन्दिरको भित्री खण्डमा—

श्री ३ गोकर्णेश्वर प्रति संवत् १९०२ साल फागुन शुदी १२ रोज २ का दिनमा श्री गोकर्णेश्वरको पूर्व द्वार सुनको ढोका बनाई श्री कपर्दार वलभञ्जन पाण्डे भार्या श्री विष्णु कुमारी श्री उमा देवी पुत्री खड्ग कुमारी सकल परिवारले श्री गोकर्णेश्वर शिव प्रति चढायु शुभमसात ।

२. भित्री खण्डको दक्षिण तर्फको ढोकाको अभिलेख—

श्री गोकर्णेश्वर प्रति संवत् १९०२ साल मिति फागुन शुदी १२ रोज २ का दिनमा श्री गोकर्णेश्वरको दक्षिण द्वार सुनको ढोका बनाई श्री काजी तुलाराम पाण्डे भार्या सरस्वतीका पुत्र कपर्दार भोट्ट पाण्डे भार्या अन्नपूर्ण पुत्र श्री कपर्दार वलभञ्जन पाण्डे भार्या श्री विष्णु कुमारी श्री उमा देवीपुत्री खड्ग कुमारी नाती थलवीर वहादुरले श्री ३ गोकर्णेश्वर शिव प्रति चढायु शुभम ।

३. उत्तर तर्फको ढोकाको अभिलेख—

श्री गोकर्णेश्वर प्रति संवत् १९०८ साल मिति कार्तिक शुदी १० रोजमा उत्तर द्वारमा सुनको ढोका बनाई श्री कपर्दार वलभञ्जन पाण्डे भ-रनु कुमारी र उमादेवी

पुत्री खड्ग कुमारी सहित भै श्री गोकर्णेश्वरमा चढायु ।

४. पश्चिम तर्फको ढोकाको अभिलेख—

श्री गोकर्णेश्वर प्रति संवत् १९०९ साल मिति कार्तिक शुदी १० रोजमा पश्चिम द्वारमा सुनको ढोका बनाई कपर्दार वलभञ्जन पाण्डे भार्या विज्या विष्णु कुमारी उमादेवी पुत्री खड्ग कुमारी सहित भै श्री गोकर्णेश्वरमा चढायु ॥

माथि उल्लेख गरिएका अभिलेखहरू महादेव मन्दिरको भित्री खण्डको ढोकाहरूमा रहेका छन् । मन्दिरको मूल द्वार पूर्व तर्फ रहेको र त्यस द्वारस्तम्भको तल्लो भागमा पनि उक्त सुवर्ण द्वार निर्माण गरी राखिएको अभिलेख निम्न अनुसार छ—

क. दायाँतिरको द्वारस्तम्भको अभिलेख—

संवत् १९७६ भाद्र वक्कलभ त्रयोदश्या तिथी तिष्पन क्षेत्रे व्यक्ति पात योगेश निवार सरे सिहाकं ७ दिन गते त दिने ललितपहन ढौवहाल निवासी अमात्य जितगोविन्दस्य विवाहिता भार्या संवकुमारी नाम्नी श्री ३ गोकर्णेश्वर सुप्रीतये ताम्र निर्मित सुवर्ण स्वचित द्वार स्तंभ पुत्रा अमात्य पुर्ण गोविन्द तेज गोविन्द वद्री गोविन्द सहाहं समर्पयामी ।

ख. बायाँतिरको द्वारस्तम्भको अभिलेख—

संवत् १९७६ साल भाद्र वाक्कलभ त्रयोदश्या तिष्पन क्षेत्रे व्यतीपाट योगेश निवासरे सिहाकं ७ दिन गते त दिने श्री ३ गोकर्णेश्वर सुप्रीतये ललितपट्टन दौवहाल निवासीनी वैना नीनामान्या भर्ता हरिगोविन्द वैकुंठ निवास काम ताम्रनिर्मित सुवर्ण स्वचित द्वार स्तंभ पुत्री अमात्य किति गोविन्दस्या स्यामगोविन्दाभ्यां सहाहं समर्पयामी ।

त्यहाँ पाइएका अभिलेखहरूबाट उक्त मन्दिरको जीर्णोद्धार विभिन्न समयमा विभिन्न दाताहरूबाट भएको प्रष्ट हुन्छ । गुठी संस्थानको पूर्ण स्वामित्व भएको उक्त मन्दिरको हेरविचार, मर्म र संभार गर्ने कार्य पनि गुठी संस्थानबाट हुने गरे अनुसार २०१६ सालमा स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रको राज्यकालमा गुठी संस्थानबाट भएको पनि हो, तर पुरातात्त्विक सिद्धान्त

अनुसार रासायनिक प्रक्रियाद्वारा संरक्षण नभएकोले चाँडै बिग्रन गई छानाबाट पानी चुहिएकोले दलीनहरू बिग्री खस्ने अवस्थामा रहेको र चारैतिर झारपातले गर्दा मन्दिरको महत्त्वलाई दृष्टिगत गरी त्यहाँ जीर्णोद्धार कार्य शुरू गरिएको थियो। उक्त कार्य शुरू गर्दा त्यहाँ बस्ने जोगीले जनतालाई भड्काई सो कार्य गर्न नदिने ठूलो कोशिश गरेको थियो। त्यसकारण त्यस जोगीलाई नै त्यहाँबाट उठाएर नजीकैको उत्तर बाहिनी तीर्थमा राख्ने निधो गरेर प्रहरीको सहयोगबाट उक्त जोगीलाई हटाएपछि मात्र जीर्णोद्धार कार्य शुरू भयो। आर्थिक वर्ष २०३७।३८ देखि शुरू गरिएको उक्त कार्य अन्तर्गत गोकर्ण महादेव मन्दिर, विष्णु पादुका, गजाधर नारायण पाटी, मुक्तिमण्डल, भजन घरको साथै गोकर्णेश्वर पाटीको मर्मतको काम समाप्त भइसकेको छ। अहिले पार्वती मन्दिरको जीर्णोद्धार गर्न बाँकी छ। त्यहाँको वातावरण सुधार गर्ने सम्बन्धमा वागमती नदीको किनारमा रहेका शिवालयहरूको पनि मर्मत तथा संभार हुनु आवश्यक छ। यी सबै काम अमेरिका स्थित World Monument Fund र श्री ५ को सरकारको संयुक्त सहयोगमा हुने सल्लाह भएकोमा अहिले दाता संस्थाबाट सो काम गर्न त्यक्तिको उत्सुकता नखाएकोले काम रोकिएको छ र श्री ५ को सरकारले आर्थिक सहयोगको लागि अनुरोध पत्र पठाएको छ।

महादेव मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्यको थालनीमा तीनै छाना भत्काउनु पर्ने भएकोले पहिला टुँडालहरू सबै झिकी सुरक्षित स्थानमा राखिएपछि भत्काउने कार्य शुरू भयो। सबैभन्दा माथिल्लो छाना २०१६ सालको मर्मत कार्यमा पनि मर्मत नगरिएकोले बिग्रोको गजूर अडाउने काठको पूरा फ्रेम नै पानीले कुहिएको हुनाले सो सम्पूर्ण काठको फ्रेम नयाँ बनाई राखियो। छाना छाएको पित्तलपातामा पनि धेरै बिग्री जीर्ण भएका जति नयाँ फेर्ने काम भएको थियो। मर्मत कार्य सकिएपछि विशेष किसिमको रसायनद्वारा सफा गरिसकेपछि मात्र फेरि छानामा लगाइएको थियो। पूर्ण रूपमा तीनै छानाका सबै दलिन, मुठल, फलेक, मुसी पनि नयाँ तैयार भएपछि सबैलाई कम्तीमा २४ घण्टा मट्टीतेल र रसायन

मिलाई बनाइएको झोलमा डुबाइसकेपछि मात्र छानामा प्रयोग गरियो। उक्त जीर्णोद्धार कार्य गर्दा सकेसम्म धेरै दिनसम्म टिक्ने किसिमले होस्, चाँडो चाँडो बनाइरहुनु नपरोस् भनेर तल्लो दुई छानामा प्रयोग हुने माटो र झिङ्गटीमा समेत रसायन प्रयोग गरिएको छ। तर हाम्रा धेरै जसो मन्दिरहरूमा शान्तिका प्रतीक मानिएका परेवाहरू बस्ने भएकोले झारपात फोहर मैलाबाट बचाउन असम्भव नै छ। उक्त मन्दिर जीर्णोद्धारको सिलसिलामा भित्री भाग र माथिल्लो तलाका भूईँहरूमा जम्मा भएको परेवाको बिष्टामात्र प्याक्न पनि हप्तौं लागेको थियो। जहाँसम्म परेवा मन्दिरमा बस्दछन्, मन्दिरलाई पूर्णरूपले सफा राख्न गाह्रो छ। वास्तवमा यो समस्या हामीकहाँ मात्र होइन, पश्चिमी मुलुकमा पनि यस्तै समस्या भएको कुरा त्यहाँबाट आएका पर्यटक र प्राविधिकहरूबाट ज्ञात हुन आएको छ। तर फरक यो छ त्यहाँ तिनीहरू अहिले परेवा मार्नतिर पनि लागेका छन्, जुन यहाँ संभव छैन।

उक्त मन्दिरमा प्रयोग भएका सम्पूर्ण टुँडालहरूलाई सफा गरी रसायनको झोलमा आधा घण्टासम्म डुबाइसकेपछि मात्र प्रयोग गरिएको छ। त्यसपछि उक्त मन्दिरको तल्लो तलाको गाह्रोमा कुँदिएका बुट्टेदार कलात्मक काष्ठकृतिलाई सफा गर्ने कार्य गरियो। पहिले पहिले उक्त ठाउँमा तोरीको तेल लगाएर बलियो गराउने गरिएकोमा पछि ठेकेदारहरूबाट ल्याइने तेल नराम्रो भएकोले सो तेल त्यही बुट्टामा जमी त्यसमा धुलो बस्न गएपछि कडा लेपको रूपमा रहेको थियो। यो कालो लेपले गर्दा ती बुट्टेदार कृतिहरू सबै त्यहीभित्र रही कुनैपनि बुट्टा राम्रोसंग नदेखिने भएकोमा बडो मुश्किलले सफा गरी रसायन प्रयोग गरियो। अहिलेसम्म पनि उत्तरतिरको गाह्रोमा सानो भाग नमूनाको रूपमा त्यसै छाडिएको छ। यो मन्दिरको सम्पूर्ण काम समाप्त गर्न करीब १५ महीना जति लागेको थियो। जीर्णोद्धार कार्य शुरू गर्नु अगाडि त्यो कालो लेप विषय Rome Centre र लखनऊस्थित नेशनल कन्जरभेसन अफ कल्चरल प्रोपर्टीमा नमूना पठाई त्यसमा कुन रसायन प्रयोग गर्ने भन्ने बारे सोधी पठाएकोमा कुनै ठोस प्रत्युत्तर प्राप्त नभएपछि यहाँका रसायनविद्हरूको सल्लाहले अमोनिया

लिक्विद प्रयोग गरेपछि उक्त लेप सफा गर्न सफल भयो । उक्त रसायन दुई तीन पटकसम्म दोह्याउनु परेको थियो । बढो धैर्यसाथ महीना लगाएर सो काष्ठकृतिमा लागेको कालो लेप हटाइएको थियो ।

महादेव मन्दिरको जीर्णोद्धारको काम समाप्त भएपछि विष्णु पादुका मन्दिरको जीर्णोद्धारको काम शुरू गरिएको थियो । महादेव मन्दिरभन्दा पनि जीर्ण अवस्थामा पुगेको यो मन्दिर जंगबहादुरका माता रानी गणेशकुमारीबाट बनाइएको थियो । वि. सं. १९१४ मा नारायणको मूर्ति राखी सानो मन्दिर र १८ वटा विष्णुका पाउ राखी पाटी जस्तो बनाइएको उक्त मन्दिरको तोरणमा भएको निम्न अभिलेखले प्रष्ट पारेको छ—
‘स्वस्ति श्री सम्बत १९१४ साल मिति माघ सुदि परोक्ष ४ का दिन श्री गोकर्णेश्वर स्थानमा श्री ३ वडा महारानी गणेश कुमारीबाट स्थापना गन्याको श्री गजाधरजीका मन्दिरभित्र सुनको ढोका, थाल, गजुर बनाई भैमा तामाले छोपी श्री इश्वर अर्पण गरी चढायां श्वस्ति—’

बागमती नदीको डिलमा अवस्थित यस मन्दिरमा हरेक वर्षातमा आउने बाढीले मन्दिरलाई धेरै नोक्सान पुऱ्याएको थियो । मन्दिरभित्र पानी पसी जमीन भास्सिन जाँदा मन्दिरका मुख्य थामहरू आफ्नो स्थानबाट सरेर मन्दिरलाई र जगलाई समेत प्रभाव पारेको थियो । जग भास्सिन गई मन्दिर समेत एकातिर ढल्केकोले जीर्णोद्धार गर्दा फेरि उक्त कुरा नदोहोरिने दिन प्रयास गरियो । बागमतीको डिलमै भएकोले पानीले प्रभाव पार्नु संभव थियो । त्यसकारण पूरा मन्दिरलाई जगसम्म भत्काई जगमा ५ लाइनको डण्डीको $१\frac{१}{३} \times १\frac{१}{३}$ फीटको फ्रेम बनाई चारैतिर राखी त्यसमा ढलान गरिएपछि मात्र ‘दची अर्प्पा’ को गाह्रो उठाउने काम गरिएको थियो । यस मन्दिरको थाम, दलिन, मुसी, मुठल, फलेक, मेठ सबै ९० प्रतिशत नयाँ बनाइयो । यस मन्दिरको कार्नेस पनि सबै पानीले बिग्रिसकेको र ठाउँ ठाउँमा हराइसकेकोले सबै नयाँ बनाई राखियो । महादेव मन्दिरमा जस्तै यस मन्दिरमा पनि प्रयोग गरिने र गरिएका सबै काष्ठकृति, काठ, फलेक, माटो र झिङ्गटीमा पनि रसायन प्रयोग गरियो । टुँडालहरू धेरै कीराले खाएकोले केन्द्रीय सांस्कृतिक

सम्पदा संरक्षण प्रयोगशालामा पठाई रसायनविद्हरूबाट राम्रोसंग अध्ययन गरी रसायन प्रयोग गरी संरक्षण गरेर मात्र मन्दिरमा प्रयोग गरिएको थियो । छाना छाउने काम सकिएपछि भित्री काम गरियो र भूईँमा रहेको विष्णु पादुकालाई फेरि पुरानो ठाउँमा लगाइयो । यो विष्णु पादुकाको आफ्नै महत्त्व छ । काठमाडौँ उपत्यका र बाहिरबाट समेत आउने यात्रीहरू त्यही विष्णु पादुका-माथि श्राद्ध गर्दछन् । उक्त स्थानमा श्राद्ध गर्दा मृतकहरू स्वर्गमा बास पाउँदछन् भनी विश्वास गरिन्छ । यो मन्दिर छूट गुठी अन्तर्गत रहेको र यस मन्दिरको पूजा र हेरविचार गर्न पूजारी बाहेक आठ जना चौकीदार पनि राखिएको छ र यसमा आठमध्ये चार चार जनाको राती पालो बस्ने व्यवस्था छ । पूजारीको परिवार बस्न यही मन्दिर पछाडि एउटा पाटी पनि बनाई रानी गणेशकुमारीले पूजा पर्व चलाउन गुठी समेत राखिदिएकोमा अहिले सबै गुठी संस्थान अन्तर्गत पर्न गई उक्त संस्थानबाट नै सबै खर्च ब्यहोर्ने गरेको छ । त्यसरी फलामको डण्डी हाली जग बलियो बनाएको हुनाले अहिले मन्दिरको अवस्था राम्रो छ ।

यस मन्दिर जीर्णोद्धार गर्दा यसैसंग सम्बन्धित गजाधर नारायण पाटीको पनि मर्मत गर्ने कार्य शुरू भयो । यस पाटीमा पहिले महादेव मन्दिर र गजाधर नारायण मन्दिर (विष्णु पादुका) मा जस्तै झिङ्गटीको छाना राखिएकोमा २०१६ सालमा भएको जीर्णोद्धार कार्यमा जस्ताको छाना छाइएको र उक्त छानाको आधाजसो जस्ताहरू खसी त्यहीं खुला ठाउँबाट पानी चुहिन गई पाटीको आधा भाग ढल्ने अवस्थामा पुगेकोले त्यस स्मारकको जीर्णोद्धार गर्नु आवश्यक भएको थियो । यसपल्ट जीर्णोद्धार गरिदा पूर्णरूपले पुरातात्विक सिद्धान्त अनुसार रासायनिक प्रविधिद्वारा गरिएको छ । छानामा जस्ताको सट्टा पुरानै किसिमले झिङ्गटीले छाएको छ । झ्यालहरूमा अगाडिको दुवै झ्याल जीर्ण भएकोले नयाँ बनाई लगाइयो भने यस पाटीको अगाडिको खण्डमा साधारण टुँडाल र पछाडिको खण्डमा बुट्टेदार टुँडाल राखिएकोले त्यसै प्रकारबाट जीर्णोद्धार गरिएको छ । समय समयमा भएको जीर्णोद्धार कार्यमा चारैतिरको गाह्रोमा बेसाइजका ईँटा लगाइएका

हुनाले ती सबै झिकी पुरानो ढंगको दची ईटाले गाह्रो लगाइयो । छानादेखि लिएर पहिलो तलामा प्रयोग गरिएका दलिन र फलेकहरू पानी चुहिएर मक्किएकोले सबै नयाँ फेर्नु परेको थियो । भित्री भागहरूमा जहाँ नयाँ थप गरी बनाइएको थियो, सबै हटाई पुरानो रूप प्रारूप जस्तो थियो, त्यस्तै बनाई अहिले पनि पूजारी परिवारहरूले प्रयोग गरेका छन् । कुसे औंसीमा यहाँबाट ३६५ सीदा दान दिने र सो लिन आउने जोगी, ब्राह्मणहरू उक्त पाटीको अगाडिको ढोकाबाट आई पछाडिको भरेङ्गबाट जाने परम्परा भएकोमा पछाडिको भरेङ्ग बिथ्री हिङ्ग नहुने भएकोमा अहिले सोको पनि उपयोग गर्ने गरी बनाइएको छ । यो पाटीको जीर्णोद्धार गर्दा महादेव मन्दिर र विष्णु पादुका मन्दिरमा जस्तै पूरा रासायनिक प्रक्रियाद्वारा गरिएको छ । उक्त पाटीको जीर्णोद्धार भएकोले अहिले गोकर्णमा पर्व चलाउन आउने, पूजापाठ गर्ने र श्राद्ध आदि गर्ने भक्तजनहरूलाई बस्ने ठाउँ भएको छ । नत्र यात्रुहरूलाई बाहिरी खुला भागमा बस्नुपर्दा अठ्ठेरो नै थियो । यस्ता प्राचीन स्मारकहरूको सकेसम्म पुरातात्विक ढंगबाट मर्मत संभार गर्नु हामी सबैको कर्तव्य हुन आउँछ ।

गोकर्ण क्षेत्रमा रहेका प्राचीन स्मारकहरूको जीर्णोद्धारको सिलसिलामा उपर्युक्त तीनवटा स्मारकको कार्य समाप्त भएपछि मुक्तिमण्डल भजनघरको जीर्णोद्धारको काम गरियो । एक तला मात्र भएको यस पाटीमा माथि जोगी, यात्रु बस्ने र भूईँ तलामा भजन गर्ने उद्देश्यले बनाइएकोमा पछि त्यहाँ बस्न आउने साधु सन्तहरूले उक्त खुला पाटीलाई चारैतिरबाट पर्खाल लगाई कोठा बनाई बस्न सजिलो पारेको थियो जसले गर्दा त्यहाँ बसेर भजन गर्ने परम्परा नै हराएर गइसकेको थियो । त्यहीं बसेका एकजना जोगीले जीर्णोद्धार कार्य गर्न जाँदा हामीलाई खुकुरीले प्रहार समेत गर्न आउँदा काम गर्न अठ्ठेरो परी प्रहरीको सहायता लिएर उसलाई त्यहाँबाट हटाएपछि मात्र त्यहाँ काम शुरू गर्न सकिएको थियो । त्यस पाटीमा पछि थप गरी बनाइएका सबै गाह्रो-हरू भत्काई पुरानै तरीकाले सबैतिर खुला गरी खुला पाटीको रूपमा मर्मत गर्दा त्यहाँको वातावरण र अरू स्मारकहरू समेतमा मेल खाने गरी यसमा भएको जस्ता

छाना हटाई झिङ्गटीको छाना लगाइएको हो । कार्य सिद्धान्तमा जस्तो अरू स्मारकहरूमा गरिए त्यसरी नै यस पाटीमा पुरातात्विक ढंगबाट रासायनिक प्रविधिद्वारा जीर्णोद्धार गरियो । उक्त पाटीको काम समाप्त भएपछि त्यहाँका जनताले त्यहाँ चारैतिर छरिएका मूर्तिहरू हराउने संभावनालाई ध्यानमा राखी त्यसैमा राख्न अनुमती मागेको-ले अहिले उक्त छरिएका मूर्तिहरू त्यहाँ सुरक्षित ढंगबाट राखिएका छन् । त्यहीँ पाटीमा अहिले बिहान बेलुकी परम्परागत रूपमा भजन हुन थालेको छ । जे भए तापनि जुन उद्देश्यले स्मारकहरूको निर्माण भएको हो, सो उद्देश्य पूरा गर्न सके कार्य सफल भएको मान्न सकिन्छ ।

उक्त क्षेत्रमा सबैभन्दा पछि जीर्णोद्धार गरिएको स्मारक गोकर्णेश्वर पाटी हो । गोकर्ण महादेव मन्दिरको मूलपूजारी बस्न र उक्त मन्दिरको पूजा सामान राख्न बनाइएको पाटी पनि विष्णु पादुका मन्दिर जस्तै वागमतीको ढिलमा भएको र वागमती नदीले सो ढिलको कटान गरिरहेको हुँदा उक्त कटानबाट सो पाटीलाई बचाउन त्यहाँ रिटेनिङ्ग बाल बनाउनु आवश्यक भई सम्बन्धित निकायहरूलाई अनुरोध गरिएको छ । पाटीको मर्मत कार्य समाप्त भैसकेको छ । यस पाटीको जीर्णोद्धारले गर्दा यात्रीवर्गलाई बास बस्न प्रशस्त ठाउँ भएको छ । जे भए तापनि सम्बन्धित निकायले वागमती नदीको कटानबाट बचाउनै पर्दछ ।

उक्त क्षेत्रमा भएका सबैभन्दा राम्रो मूर्ति पार्वती मूर्ति हो । अन्दाजी १२ औँ शताब्दितिरको उक्त मूर्ति धेरै राम्रो छ । सो मन्दिरको जीर्णोद्धार हुनु आवश्यक छ । चारैतिरका प्राचीन स्मारकहरूमा झिङ्गटी छाना राखी पूरा पुरातात्विक ढंगबाट जीर्णोद्धार गरिएकोमा उक्त एउटा मन्दिर जस्ता छाना भएकोले वातावरण सुहाउँदो भएको छैन । त्यहाँको वातावरण समेतको सुधार गर्न पार्वती मन्दिर र वागमती नदीको छेउमा रहेका शिवालयहरूको मर्मत हुनु आवश्यक छ । अहिले उक्त क्षेत्रका पञ्च, सर्वसाधारण जनता, भक्तजन आदि मिलेर गोकर्ण क्षेत्र सुधार समिति पनि गठन गरेको बुझियो । श्री ५ को सरकार, पुरातत्त्व

विभाग र वाशिङ्गटनस्थित वर्ल्ड मनुमेन्ट फण्डको संयुक्त आर्थिक सहयोगबाट जीर्णोद्धार गरिएका यी सबै प्राचीन स्मारकहरूको उक्त सुधार समितिबाट राम्रो संरक्षण होला भन्ने आशा राख्न सकिन्छ। तर एउटा कुरा के छ भने कुनै पनि थपघट, नयाँ निर्माण आदि काम गर्दा वा गर्ने विचार भएमा अथवा स्मारकसम्बन्धी समस्या आदि परेमा उक्त समितिले पुरातत्त्व विभागसंग राय सल्लाह लिने अथवा खबर गर्ने कार्य गर्नु पर्दछ। यसरी पुरातत्त्व विभागको राय सल्लाह अनुसार समितिले काम गरेमा उक्त समितिलाई पनि काम गर्न सुविधा हुने र सम्बन्धित निकायलाई पनि प्राचीन स्मारकको जीर्णोद्धार गरिएकोमा सन्तोष हुनेछ।

गोकर्ण मन्दिरमा रहेको तामाको जलहरी घेरै जीर्ण भई स्नान आदि समेत गर्ने बाधा परेकोले स्थानीय जनताले श्री ५ को सरकारमा उक्त जलहरी मर्मत गर्न अनुरोध गरेका थिए। श्री ५ को सरकारबाट चाँदीको नयाँ जलहरी बनाई पुरानोलाई यथावत राखी त्यसैमाथि सो नयाँ जलहरी राख्न वार्षिक बजेटको निकासा भएको

हो। पन्ध्रसय तोला चाँदीको उक्त जलहरी यहाँका कालीगढहरूबाट बनाएका हुन्। जलहरी तैयार भएपछि कालीगढहरूलाई मन्दिरभित्र जान नदिइएकोले उनीहरूको निर्देशनमा पूजारीबाट नै जडान गरिएकोमा मुश्किलले उक्त काम सम्पन्न भएको थियो। चाँदीको जलहरी राखिएपछि मन्दिरको सुन्दरता र भव्यता अझै बढेको छ।

सहायक पुस्तकहरू

1. Building Conservation in Nepal, -MR. John Sandey, UNESCO Publication.
2. Master Plan for the Conservation of the Cultural Heritage of the Kathmandu Valley, Mr. John Sandey, UNESCO Publication
३. मेचीदेखि महाकाली, भाग २
४. नेपालमा पुरातत्त्व -डा. साफल्य अमात्य